

STEFAN HEDLUND:

Om glasnost och den pluralistiska ignoransen

"Europa förenas av de folk som idag delas av järnridån. Europa är en civilisation, framväxt ur gemensam historia, som vi har en plikt att påminna oss. Den dag vi glömmer det som förenar Europas folk trots förtrycket har idén om det civiliserade samhället förlorat en viktig kamp mot det politiska barbari som råder i öst."

Så skrev SvT i en ledare i nr 9/1984 då artikelserien "Det glömda Europa" inleddes. Nu fortsätter vi debatten på detta tema för att öka kunskapen om länder som förnekats friheten.

Stefan Hedlund granskar reformarbetet i Sovjet. Kan glasnost i någon väsentlig grad anses ha initierat irreversibla samhälleliga processer?

Efter snart fyra år av yvig retorik om behovet av omedelbara och genomgripande förändringar i den sovjetiska ekonomin, och efter betydande ommöbleringar i den politiska ledningen, har Michail Gorbatjeps *perestrojka* fortfarande inte lyckats prestera några påtagliga resultat. I takt med att öppenheten kring de egna bristerna fördjupas, blir också listan över problem som pockar på en omedelbar lösning allt längre. Föga tvivel torde råda om att tiden nu snabbt rinner undan, om att såväl Gorbatjeps egen politiska framtid som det ekonomiska reformarbetet i stort hänger i en tråd som blir allt tunnare och allt skörare. Maktkampen i Kreml tar sig allt öppnare uttryck, och de sovjetiska försöken att tillbakavisa spekulationer kring motsättningar i den politiska ledningen blir allt ihålligare. Mitt i detta politiska tumult torde det nog vara både befogat och påkallat att stanna upp och fundera något kring vilka långsiktiga konsekvenser som kan förväntas av de politiska och sociala förändringar som onekligen har skett. Vad innebär egentligen den nya sovjetiska "öppenhet" som är förenad med modeordet *glasnost*? Som en allmän bakgrund till denna fråga kan det kanske vara lämpligt att inleda med att sammanfatta vad den nya politiken (*ännu*) *inte* innebär.

Öppenhetens gränser

Mot bakgrund av den terror och de ibland till folkmord gränsande rättsövergrepp som har präglat den sovjetiska historien, torde väl just den repressiva apparaten framstå som ett lämpligt ställe att inleda en undersökning av öppenhetens gränser. På denna punkt är det förvisso sant att

Stefan Hedlund är docent i nationalekonomi.

många politiska fångar har släppts, men det är lika sant att många fortfarande sitter kvar i läger och på mentalsjukhus, där de för sina åsikters skull dagligen medicineras och misshandlas. Öppenheten skulle här vara betydligt mera trovärdig om det inte vore så att det rutinmässigt är det sovjetiska utrikesministeriets talesman som tillkännager nyheter om frigivning av politiska fångar; den skulle vara mera trovärdig om den sovjetiska psykiatrins politiska funktioner undersöktes och avslöjades; den skulle vara mera trovärdig om Amnesty International erkändes som en hedervärd försvarare av mänskliga rättigheter. Det rör sig här helt enkelt om att bedöma sannolikheten för att den politiska repressionen, efter en kort paus av "öppenhet", skall kunna återupprättas i hela sin tidigare vidd. Kan *glasnost* i någon väsentlig grad anses ha initierat irreversibla samhällsliga processer?

Förvisso är det sant att det på den sovjetiska extra partikonferens som avhölls i juni 1988 upprepade gånger talades om behovet av att förbättra rättsskyddet för den enskilde, och att i allmänhet tillgodose de krav som ställs på en rättsstat (*pravoe gosudarstvo*), men det är lika sant att förre KGB-chefen Viktor Tjebrikov har utsetts att leda den centralkommitté-kommission som skall utforma rättsreformerna. Det senare är ett faktum som i sig borde föranleda en viss dämpning av förhoppningarna för framtiden. Härtill kommer dessutom att brutala ingripanden mot demonstrationer i Moskva redan har givit vissa indikationer om den officiella synen på mötesfrihet och spontana intresseyttringar. Det verkligt avgörande testet för de reella avsikterna bakom den nya politiken kommer dock att bli hur man

väljer att hantera oroshärdarna i Baltikum och i Nagorno-Karabach. I bägge dessa fall driver oppositionella grupper en direkt konfrontationspolitik, ett öppet trots som syftar till att placera Moskva i en situation där man explicit tvingas välja mellan att antingen göra betydande eftergifter, eller ta till brutal repression. Hoppet är naturligtvis att valet skall gå i den förra riktningen, och hur det blir på den punkten torde verkligheten inom en relativt snar framtid komma att utvisa.

Såväl Gorbatjevs egen politiska framtid som det ekonomiska reformarbetet i stort hänger i en tråd som blir allt tunnare och alltskörare.

Tryckfrihet?

En annan central ingrediens i öppenhetspolitiken rör de klassiska liberala principerna om tryck- och åsiktsfrihet. På denna punkt är det förvisso sant att förhandscensuren tycks ha skurits ned ordentligt — kanske eliminerats helt — men det är lika sant att "ansvariga" chefredaktörers själv-censur tycks fungera utmärkt som ett filter för de åsikter som ännu inte fått officiellt godkännande uppifrån; prostitution, narkotikamissbruk, organiserad brottslighet och partielitens privilegier är alla exempel på ämnen som för en mycket försiktig tillvaro i "öppenhetens" avlägsna periferi. Till saken hör även att det endast är ett litet antal centralt placerade tidningar och tidskrifter, med "modiga" chefredaktörer, som verkligen kämpar för att expandera gränserna för det fria ordet.

Det är exempelvis symptomatiskt att

centrala sovjetiska media uppenbarligen har valt att systematiskt söka tåga ihjäl den händelseutveckling i Baltikum som för närvarande, från en seriös politisk synvinkel, torde ha ett större nyhetsvärde än något annat enskilt händelseförlopp, Nagorno-Karabach möjligen undantaget. En lika slående illustration av de gamla mönstrens djupa rötter gavs i svenska respektive sovjetiska TV-nyheters sätt att rapportera om Gorbatsjovs "oktoberkupp", den konspiratoriska utrensning av ett antal övervintrade Brezjnevmän som i massmedia allmänt har presenterats som ett stort steg framåt för *perestrojkan*. I svensk TV florerar allehanda spekulationer, bakgrund tecknas och experter intervjuas. I sovjetisk TV trakteras publiken tre kvällar i rad av en nyhetsuppläsare som, med ett stenansikte lånat från den förre utrikesministern Gromyko, utan kommentarer läser upp den officiellt godkända bulletin som påföljande morgon, likaledes utan kommentarer, kommer att tryckas i samtliga sovjetiska tidningar. Moskva har mycket lång väg kvar att gå innan vi kan tala om en oberoende "tredje statsmakt", innan "undersökande" journalister presenterar avslöjande reportage såsom *The Kremlin Papers*, eller *All Gorbachev's Men*. I den rådande glasnost-euforin kan dessa tämligen simpla observationer verkligen förtjäna att understrykas.

Nya fakta?

Men är det då inte så att den nya öppenheten åtminstone har medfört att en mängd ny information har blivit tillgänglig? Både ja och nej. Förvisso är det sant

att man upprepade gånger har påtalat behovet av en ärligare och mera öppen attityd till den egna historien, men det är lika sant att detta i mycket begränsad omfattning har lett till att nya, tidigare okända fakta har framkommit. Förvisso har en lång rad sensationella, och för sovjetmedborgaren i gemen otvivelaktigt chockerande, avslöjanden följt i kölvattnet på den pågående kampanjen mot korruption och maktmissbruk. Inte minst gäller detta undersökningarna av den uzbekistanska bomullsmaffian och den mammutliknande rättegången mot Brezjnevs svärson Tjurbanov. Samtliga dessa avslöjanden förenas dock av att de kan kopplas till enskilda individer, och till Brezjnevers moraliska sönderfall, snarare än till det sovjetiska systemet som sådant.

På den senare punkten finns det en betydande paradox. Mycket av det som i Väst rapporteras som sensationella avslöjanden utgör ju knappast några egentliga nyheter — i varken Öst eller Väst. Få estländare torde exempelvis förvånas av de hemliga tilläggen till Molotov-Ribbentrop-pakten, eller av att landets anslutning till Sovjetunionen förhandlades fram under larvfötterna på ryska stridsvagnar. Få sovjetiska ekonomer torde förvånas av att få höra att det en gång fanns en framstående rysk ekonom vid namn Nikolaj Bucharin, som avrättades av Stalin, eller att den sovjetiska statistiken i allmänhet är i grunden förljugen och snedvriden. Få författare torde förvånas av att få höra att det en gång fanns en sovjetmedborgare vid namn Alexander Solzjenitsyn, som själv suttit i läger och som skrivit stora böcker därom, eller att gräddan av landets kulturintelligentsia i stort under olika omständigheter flyttat till Väst.

Ändå väcker det stor uppståndelse när de verkliga omständigheterna kring Estlands annektering erkänns, när Bucharin rehabiliteras och när det talas om att publicera verk av Solzjenitsyn. Det absurda i denna situation kan sammanfattas i ett uttalande som för något år sedan fälldes av politbyråmedlemmen och *glasnost*-arkitekten Alexander Jakovlev, vid en presskonferens med utländska korrespondenter. På enträgna frågor rörande eventuell sovjetisk publicering av "förbjudna" litterära verk, respektive rehabilitering av politiskt misshagliga "icke-personer", svarade han: "Varför intresserar ni er så mycket för dessa frågor? Allt det där är ju redan publicerat och välkänt hos er i Väst."

Paradoxen ligger i att mycket av det som idag förefaller "nytt", länge har varit välkänt även i Sovjet, och i viss mån även därstädes publicerat, då i form av så kallad *samizdat*. Det sensationella rör den symboliska betydelsen av att "hemligheterna" nu ges ett officiellt erkännande och att de göres tillgängliga för en bred publik. Vi närmar oss här problemets verkliga kärna. Även om mycket få (om ens några) av de "nya" fakta som nu kommer fram tidigare har varit okända av alla, torde de i lika begränsad omfattning tidigare ha varit kända av alla. Sovjetmedborgarna erbjuds nu, för första gången i den sovjetiska historien, en begynnande möjlighet att skapa sig en helhetsbild av det egna landets verkliga natur. Här kan betydande synergieffekter uppstå, dvs att två plus två kan komma att bli både fem och sex, i en eskalerande process av medvetande och indignation. Den sovjetiska regimens förmåga att hantera de krafter som här släpps lös kommer att ha avgörande konsekvenser långt utanför det egna landets politiska

gränser. För att rätt kunna förstå de djupare och mera långsiktiga implikationerna av Gorbatsjovs reformpolitik, måste vi emellertid först inse att politisk repression innebär så mycket mer än att rycka ut naglar och spruta med vattenkanoner.

Det totalitära samhället

Den regim som låter sig nöja med en primitiv och öppet brutal form av terror brukar benämnas "auktoritär", och må exemplifieras av latinamerikanska militärdiktaturer. Den "totalitära" regimens ambitioner sträcker sig betydligt längre och har därmed också betydligt mera djupgående och långsiktiga konsekvenser. Att slå de-

Öppenheten skulle vara mera trovärdig om den sovjetiska psykiatrins politiska funktioner undersöktes och avslöjades.

monstranter i huvudet med batonger, eller att krossa ben och armar på dem som är öppet uppstudsiga, kan liknas vid att hålla för näsan på den som är förkyld – i bästa fall slipper man se symtomen. Under ytan fortsätter dock sjukdomen att florera, och även om en viss individprevention kan uppnås (säkrast vid avrättning) är det tveksamt i vad mån effektiv allmänprevention kan uppnås. Den historiska erfarenheten av brutala militärdiktaturer understryker klart sanningen i den klassiska doktrinen "våld föder våld".

Den totalitära regimens strategi är att söka blockera politisk opposition *innan* den har tagit konkret form i de enskilda individernas medvetande, och därmed också innan den har tagit konkret organi-

satorisk form. Öststaternas paranoida förföljelser av alla begynnande försök att organisera oberoende grupper, även av de mest oskyldiga slag, saknar parallell i t ex latinamerikanska militärdiktaturer, och det är slående att graden av direkt, öppet våld i Öststaterna är så förhållandevis liten. Man får söka länge för att finna sovjetiska exempel på de strejker, demonstrationer och kravaller som har blivit vardagsmat i nyhetsrapporteringen från många områden i världen. (Polen utgör härvidlag ett specialfall som jag nedan skall återkomma till.) Anledningen står knappast att finna i tortyr och dödspatruller. Den måste i stället sökas på det psykologiska planet.

Kärnan i den sovjetiska ideologins visioner om att "bygga socialismen" är att man strävar efter att — aktivt såväl som passivt — inkorporera individerna i det sovjetiska "projektet". Med en massiv propaganda trummar man in hur den "önskade" verkligheten ser ut, och med repressiva metoder förhindras utbyte och spridning av information rörande den "faktiska" verkligheten. Slutresultatet är vad som brukar kallas "pluralistisk ignorans". Den enskilde individen må uppleva att hans lilla del av verkligheten stämmer illa med den verklighet som frammanas av den officiella propagandan, men han har ingen möjlighet att veta om detta är ett generellt problem eller om just han har drabbats. Vidare må han uppleva att mycket av det som står illa till är partiets fel, men han har ingen möjlighet att uttröna om andra tycker lika.

Inledningsvis kan skillnaden mellan totalitära och auktoritära regimer förefalla minimal, men i takt med att den psykologiska präglingen fördjupas framträder

också betydande systemskillnader. Efter hand som den "önskade" verkligheten successivt tränger ut den "faktiska" från individernas medvetande kommer också behovet av öppen repression att minska. I en viss bemärkelse kan man faktiskt säga att individerna socialiseras i, och identifierar sig med det politiska systemet och dess grundläggande spelregler. Uppenbarligen rör vi oss här med en komplicerad process, som i sin helhet knappast kan beskrivas på dessa sidor. Två grundläggande drag, som hänför sig till den ovan gjorda distinktionen mellan aktiv och passiv påverkan, förtjänar dock att påpekas.

Den *passiva* påverkan bygger till sin natur huvudsakligen på en undermedveten perception av de ideal och värderingar som är förenade med den officiella parollvärldens slagord. Sovjetmedborgare må förvisso hävda att de inte lägger märke till eller bryr sig om de plakat och banderoller som dominerar den sovjetiska stadsbilden, eller att de finner det liturgiska ideologiska språket fränstötande, men att de helt skulle kunna undgå att påverkas av budskapet förefaller svårt att tro, ungefär som om invånarna i Västs kapitalistiska samhällen skulle vara helt opåverkade av den kommersiella reklamens många yttningar. Nödvändiga villkor för att denna passiva prägling av individernas undermedvetna skall fungera är att det ideologiska utbudet uppifrån är homogent, samt att all horisontell kommunikation rörande dess innehåll respektive överensstämmelse med verkligheten kan förhindras. För de individer som inte "tror" på vad de hör, får inget alternativ finnas.

Den *aktiva* påverkan syftar i sin tur till att "hjälpa" individerna att hantera detta informationsvakuum. Genom att skapa en

officiell organisatorisk struktur som täcker alla potentiella kollektiva aktiviteter, från sport till politik, möjliggöres kontroll av och påverkan på alla åsikter och intresseyttringar som framkommer i sådana sammanhang. Genom att alla individer som vill klättra uppåt i denna organisatoriska struktur offentligen måste bekänna sig till dess ideal och värderingar, tvingas de också att i sitt dagliga värv aktivt delta i spridande av det ideologiska budskapet. En fullständigt cynisk individ kan förvisso klara av att fortlöpande sprida ett budskap han vet är snedvridet eller direkt lögnaktigt, men för de allra flesta av oss torde här uppstå en obehaglig situation av psykologisk splittring som brukar kallas "kognitiv dissonans". Man hör en sak, ser en helt annan, och tvingas på olika sätt att vidarebefordra det man hör. För att reducera denna dissonans, och för att hantera eventuellt självförakt, inträder här olika psykologiska försvarsmekanismer av rationalisering och självbedrägeri. En "sovjetmänniska" har skapats.

Pandoras ask?

Konsekvenserna av den sociala process som har satts igång av Gorbatsjevs kombinerade strävan efter *perestrojka* och *glasnost* är förvisso svåröversäglbara. "Öppenheten" kan ta ett abrupt slut i princip vilken dag som helst, alternativt kan ett genombrott ske för de ekonomiska reformförsöken. Oavsett vad som händer i dessa avseenden, torde det dock redan vara ställt utom tvivel att de sociala och ideologiska förändringar som redan har skett är av mycket stor betydelse. Det ideologiska utbudet är inte längre homogent, den organisatoriska strukturen är

inte längre monolitisk och den pluralistiska ignoransen är på väg att skingras. Detta kan inte undgå att få djupgående konsekvenser, både inom och utom den egentliga Sovjetunionen. Gorbatsjevs egna uttalanden har på senare tid allt klarare börjat antyda att man anser sig ha öppnat locket på Pandoras ask.

Tidigare sovjetiska regimers mycket aktiva strävan att organisatoriskt inkorporera individerna i den officiella sfären av samhället, och deras lika medvetna

"Ansvariga" chefredaktörers själv-censur tycks fungera utmärkt.

strävan att på olika sätt framtvunga en socialisering och identifiering med de officiella idealen och värderingarna, har på ett mycket framgångsrikt sätt förhindrat framväxten av en öppen opposition. Den förbluffande grad av politisk stabilitet som under Brezjneversans allt djupare stagnation och sönderfall trots allt präglade det sovjetiska samhället, socialt såväl som politiskt, var inte så mycket följden av direkt terror från KGB. Avsaknaden av klubbor, tårgas och pansarfordon på gatorna antyder klart att den repressiva apparaten skurit sina lagrar i en annan dimension.

Nyckeln till dessa "framgångar" är att man via den psykologiska präglingen lyckades förhindra framväxten av konkurrerande kollektiva identiteter, byggda på ideal av en väsentligen annorlunda natur än den officiella. Utan kollektiv identitet, utan gemensamt syfte, återstår inga motiv för kollektivt handlande. Individerna blir "atomiserade". De ingår förvisso som ett kollektiv i den officiella

identitet som brukar kallas "sovjetmänniskan", men den pluralistiska ignoransen garanterar att denna identitet inte kan tjäna som bas för framväxten av organiserad politisk opposition. Man frestas här att dra en parallell med Marx' analys av den franska bondeklassen som "potatisar i en säck".

Just denna psykologiska prägling kan sägas ha utgjort sovjetssystemets verkliga grundbult, och det är denna som Gorbachev nu med sin politik för *glasnost* har av-

Den sovjetiska statistiken är i allmänhet i grunden förljugen och snedvriden.

lägsnat. De händelser som har präglat det sovjetiska samhället under det senaste året illustrerar klart att en irreversibel process har satts igång. Individerna kan utan fruktan kommunicera med varandra på det horisontella planet, de kan bilda fristående organisationer och behöver inte längre tillhöra officiella sådana. Kontentan av detta resonemang är att man har passerat den punkt där reformprocessen, som så många gånger förr, bara kan rinna ut i sanden. "Sovjetmänniskan" har raserats. Det finns inte längre någon modell att gå tillbaka till. Ett avbrott för reformpolitiken kan nu bara förenas med öppet brutal repression. Avgörande för den framtida utvecklingen blir hur den sovjetiska regimen, och dess "allierade" regimer i "unionens" inre och yttre periferi, väljer att hantera de spontana krafter som nu släpps lösa. Polen och Estland framstår i detta avseende som illustrativa exempel.

Det speciella med Polen är att man re-

dan länge har befunnit sig i en kris liknande den som nu är på väg att växa fram i Sovjetunionen. Genom sin blotta existens har den katolska kyrkan och fackföreningsrörelsen Solidaritet skapat grogrund för konkurrerande kollektiva identiteter, och upprepade konfrontationer har förekommit med landets politiska och militära makthavare. Samtidigt har ett antal successiva regimer systematiskt vägrat att göra folkflertalets önskemål till sina egna, och som konsekvens har man totalt förlorat all form av legitimitet, annan än den som kommer ur gevärspipan. Ett viktigt följdresultat av denna till synes permanenta legitimitetskris är att den politiska oppositionen drivits att presentera en serie objektivt omöjliga krav. Själva kärnan i Polens mycket djupa ekonomiska och politiska kris är att samhället blivit så i grunden polariserat att ingendera sida förefaller ha varken vilja eller förmåga att ta det ansvar som krävs för att ena och återbygga vad som blivit förstört. Polens framtid ser därför mycket dystert ut.

Det slående med den process som för närvarande pågår i Estland, är att man valt en kurs som står i diametral motsats till den polska. Genom att göra "folkfrontens" krav till sina egna, har det estniska kommunistpartiet vunnit en genuin legitimitet i den egna befolkningens ögon. Denna legitimitet må förvisso vara "på kredit", i avvaktan på att ord omsättes i handling, men detta förändrar inte det grundläggande fenomenet, att en grundläggande politisk restriktion mot reformarbetet har "externaliserats". En viktig konsekvens av att det estniska folket står enat är att olika "oppositionella" grupper, som t ex folkfronten, kan finna en mera naturlig roll i reformprocessen än vad

som varit möjligt för polska Solidaritet. Under insiktsfull ledning, och utan extern inblandning, kan en framväxande pluralitet i värden och ideal — inom den övergripande nationella identiteten — samordnas till bestående produktiva insatser. Landets framtid ser därför potentiellt ljus ut.

Lärdomen av dessa två exempel förefaller vara mycket enkel, om än för makt-havarna kanske något svårsmält. Den "polska" vägen möjliggör ett bevarande av den politiska strukturen, med alla dess privilegier och möjligheter till svågerpolitik, men endast till priset av en synbarligen oundviklig process av ekonomiskt och socialt sönderfall. Den "estniska" vägen möjliggör å sin sida en återuppbyggnad av de sociala förutsättningar som krävs för en ekonomisk uppräckning, till

priset av att den tidigare politiska strukturen monteras ned. Mellan dessa två extremvarianter finns naturligtvis även en tredje väg, att med brutal repression avlägsna alla yttringar av opposition eller

Den totalitära regimens strategi är att söka blockera politisk opposition innan den har tagit konkret form.

möjligheter att skapa oppositionella identiteter, men som ovan sagts kan detta inte längre ske under någon form av täckmantel. Ett stopp för *glasnost* skulle innebära den "reellt existerande" socialismens totala bankrutt. Bordet är dukat, Kamrat Gorbatjev!